

Олег Александров

ЗА КУЛТА КЪМ МАРС В РИМСКАТА АРМИЯ В ПРОВИНЦИЯ ДОЛНА МИЗИЯ

(по епиграфски данни)

Култът към Марс е широко разпространен на Италийския полуостров още в римската републиканска епоха. В този ранен период от развитието на римската култура Марс е преди всичко бог на плодородието и възобновяващата се природа. Името на бога вероятно идва от корена *mar*, означаващ възпроизводителните сили на природата. Известен под името *Маворс* е почитан от основните етноси на Италийския полуостров, като пролетно мъжко божество. Граничната идея, с която той е натоварен, не буди съмнение, тъй като такава е природата на самия сезон. С него започва новото раждане, новият вегетативен цикъл, както и новата военна кампания. Древни италийски имена на това божество са също и *Maurs*, *Marmar*, *Mamers*, а също така и *Marspiter* и *Maspiter* – обозначаващи функциите му на баща и свързващи го с главното италийско божество – Юпитер. В тази епоха божествената триада е съставена именно от Юпитер, Марс и Квирин. Марс е син на Юпитер и Юнона, а той самият е баща на Ромул и Рем – легендарните основатели на Рим.

В края на III пр. Хр. започва процес на синкретизиране на италийския Марс с древногръцкия бог Арес. В първоначалния етап на това целенасочено въвеждане на елинския Арес, уподобяването между тях е изцяло повърхностно. Техните характери са напълно различни. Арес е вероломен, свиреп, беснеещ, вредоносен, унищожителен, докато Марс е честен, доблестен, почтен, благороден, щедър и милостив. Постепенно обаче, особено през императорската епоха, се стига до пълното сливане на двете божества. Военнизиращият култ към Марс придобива огромно значение, подобно на култа към Юпитер Оптимус Максимус.

През епохата на принципата Марс е един от най-почитаните богове в римската армия (Domaszewski 1895, 33–36). Бог на войната, той защитава легионите в битка и им дарява победа. Паметници на култа към Марс, макар и малко, се откриват и в днешните български земи, някога част от огромната Римска империя.

Рим присъединява окончателно тракийските земи към своята територия в I в. сл. Хр. Налагането на новата власт започва с настаняване на легиони и помощни войски по новообразувания лимес на десния бряг на р. Дунав. В провинция Долна Мизия са настанени Legio V Macedonica с лагер Oescus, а по-късно с лагер Troesmis, Legio I Italica с лагер Novae и Legio XI Claudia с лагер Durostorum. За известно време в изследваната територия пребивават и други легиони, заедно с причислените към тях помощни войски. Поради краткия си престой, те не изиграват същата значителна роля, както настанените в Novae през 69 г. и в Durostorum в началото на II в. легиони, които остават в своите лагери до края на Античността (Иванов 1999, 65–114).

Присъединяването на тракийските земи към състава на Римската империя е изключително важен исторически акт, отразил се в политическото, икономическото и културно развитие на местното тракийско население. Земите на север от Балкана са силно повлияни от римската материална и духовна култура (Геров 1950–1952, 17–120; 1952–1953, 305–415). Въведени са официални римски и неофициални гръко-римски култове (Тодоров 1928, 167–235). Свободно се изповядват различни вярвания, при условие, че те не противоречат на римските закони. Толерантността на римската държава към многобройните култове и разнородният етнически състав на легионите обуславят разпространението дори и на източни култове в провинцията (Тачева-Хитова 1982, 5–461).

На територията на Долна Мизия, разпространението на паметниците, свързани с италиански култове, много ясно илюстрира процеса на римската експанзия в централните части на Балканския полуостров. Главна роля поне за първоначалното проникване на многобройните чисто италиански култове в провинцията има войската. Това се потвърждава от епиграфските паметници, в които най-често посветители са военни. Първата задача на Рим е да укрепя границата, която съвпада с високия десен бряг на Дунав. Много скоро по лимеса е изградена система от военни укрепления, крепости и градове, свързани с добре изградена пътна система и с многобройно население (Иванов 1999, 17–28). Паметници, свидетелстващи за почитането на италиански божества се откриват преди всичко по лимеса – във и край военните лагери на долномизийската армия.

На този етап на проучване само два надписа свидетелстват за почитането на Марс от лица с военна кариера в легионния лагер на Legio I Italica.

Първият паметник е публикуван през 1978 г (Speidel, Dimitrova-Milceva 1978, 1542–1555; Kolendo, Bozilova 1997, № 32). Представява

малък варовиков олтар с размери 45/24/20 см. В надписното поле с размери 19/24 см се съдържа пет редов надпис на латински език:

Marti [et]
Genio a[r]-
mamen[t(arii)]
[V]al(erius) Cresc(ens)
c(ustos) a(rmorum).

Посвещението е на Марс, но и на Гения на арсенала. Надписът е изключително интересен, тъй като в него за първи път се отбелязва неизвестният гений. На новото военно божество е обърнато достатъчно внимание, затова тук ще се спрем накратко само на вероятната връзка на Марс и Гения на арсенала. Няма съмнение, че тук богът е почитан в чисто военен аспект. С неговия култ са свързани още от републиканско време два много важни празника от държавния римски календар (Scullard 1981). Единият се организира през март, а другият през октомври и на практика ограничават дейността на марсовия култ през топлите месеци, когато е сезонът на растежа и войните. Марсовият месец март започва с *Feriae Marti*, празнувани на мартенските календи, т.е. в началото на римската нова година. Римските празници (*feriae*) представляват организирано изразена обществена почит към даден бог. Богът, който се чества на първия ден от новата година е именно Марс, тъй като както беше отбелязано по-горе, той е бог предимно на вегетацията и плодородието, бог на новото начало и поради тези причини заема важно място в официалния календар. Кулминацията в мартенските чествания на Марс настъпва на 19 март. На този ден започва празнуването на „Квинкватрус“, с който се ознаменува същинското начало на сезона на войните през настъпващата година (Nock 1952, 188). На този празник Марс се почита заедно с Минерва. Фестивалът Квинкватрус завършва на 23 март с ритуално пречистване на бойните тръби (*tubilustrium*). Обредът включва пречистващи действия, жертвоприношения и общи трапези. Марсовата обредност (която няма да разглеждаме тук) е многоаспектна. Единият аспект е земеделския, свързан с вегетацията, а другият е военният.

За нашето изследване е важен финалът на целия марсов годишен цикъл, увенчан от празника *armilustrium* (пречистването на оръжията), устройван на 19 октомври на Авентинския хълм. На този ден оръжията на войниците се пречистват ритуално и се складират за зимата.

След тези кратки пояснения относно марсовата обредност, много по-лесно бихме могли да тълкуваме надписа от Нове. Напълно логично изглежда свързването на двете божества. Именно марсовите култови практики предлагат ритуални действия за пречистване на оръжията. Без сакрално очистиране те не могат да бъдат складирани за съхранение в арментаариума. Ритуално почистени, обаче, те спират да бъдат подвластни на Марс. Дължни сме да подчертаем, че след празника *armilustrium* засега не са известни марсови обредни действия през зимния период от края на октомври до края на февруари. Ето защо ни се струва логично да смятаме, че посвещението е направено на две божества, които имат функцията да съхраняват оръжията: Марс – в периоди на бойни действия, *Genius armamentarii* – в периоди, когато оръжията не се използват. В подкрепа на това наше мнение трябва да изтъкнем, че посветителят от надписа – *Valerius Crescens* изпълнява длъжността *custos armorum*, т.е. пазител на оръжията на центурията. Според нас, именно заеманата длъжност е накарала *Valerius Crescens* да потърси божествена помощ при изпълняване на своите задължения, а почетените божества са с най-подходящи функции за целта.

Датира се в края на II в. или началото III в. Скромните му размери са лесно обясними, предвид ниския военен чин, който заема посветителят.

През 1987 г. в Нове е открит втори посветителен надпис на Марс (Kolendo 1988, 375–381; Kolendo, Bozilova 1997, № 33). Паметникът представлява пиедестал за статуя със значителни размери (167/88/87 см). Открит е *in situ* при редовни археологически разкопки в принципията на легионния лагер. Датира се в периода на управление на император Елагабал (218–222). Надписното поле с размери 71/71 см съдържа девет редов надпис на латински език:

Marti Victori leg(ionis) I Ital(icae)
Antoninianaе pro salute
Imp(eratoris) Caes(aris) [M(arci) Aur(eli) Anton(ini)
Pii Felicis Aug(usti)
Divi Antonini fil(ii)
M(arcus) Val(erius) M(arci) Val(erii) Mucacenti
fil(ius) Quir(ina) Flavianus domo
Cirta p(rimus) p(ilus) ex eq(uite) Romano
Aquilae d(ono) d(edit).

Посвещението е отправено към Марс Победител. Епитетът е характерен за военния аспект на бога, тъй като една от основните му функции е да дарява победата в битки. Интересното в случая е, че Марс принадлежи на Първи Италийски легион, т.е., че е негов покровител и защитник. В друг надпис от Нове като покровител на легиона е посочен Bonus Eventus (Добрата сполука) (Kolendo, Bozilova 1997, № 3). Вероятната причина именно тези божества да се посочват като защитници на легиона е участието му по времето на Северите в няколко военни операции, завършили сполучливо и с победа за военната част.

Надписът е с официален характер, тъй като е отправен и за здравето на императора и е издигнат от центурион на длъжност примипил (primipilus). Центурионите в легиона, чийто брой е 59 са с еднакъв чин, но се различават по заеманата длъжност. Най-напред в йерархията стоят тези от първа кохорта, наричани прими ординес (primi ordines). Начело на тези центуриони стои примипилът. Заедно с легата на легиона (legatus legionis) и коменданта на лагера (praefectus legionis), заемат най-важните и отговорни позиции. Постът се заема само за една година, а в много редки случаи за втори или трети път (Иванов 1999, 66). Освен във военно и организационно отношение, примипилът играе важна роля и в религиозния живот в легионния лагер. Както бе доказано от полския учен J. Kolendo (Kolendo 1980, 49–60), тези офицери поставят в края на своята кариера все по-големи и скъпи статуи на различни богове. За сега само от Нове са известни 10 посвещения на примипили. Освен организирането на официалните религиозни култове, примипилът отговаря и за съхранението на орела и знаците на легиона. По тези причини надписът съвсем естествено е посветен и на орела на легиона. Мястото на откриване на надписа, както и на останалите посвещения на примипили е принципията (principia) на лагера, в самото светилище на знамената (aedes principiorum) или в близост до него. Този факт подчертава още повече техния официален характер и важното място, което заемат в религиозния живот на легионерите.

Относно социалния и етнически произход на M. Valerius Flavianus няма да се спираме подробно, защото това вече е направено (Kolendo 1988, 375–381; Kolendo, Bozilova 1997, № 33). Не можем, обаче, да не обърнем внимание на името на неговия баща – M. Valerius Mucacensus. Според Д. Иванов, разглежданият надпис е „контекстуално сведение за специалната почит към Марс от траки-военнослужещи“. Авторът използва това сведение и обяснява липсата на други чрез „многоаспектното

тълкуване на Марс и преди всичко – на неговата мистериална функция, която се дължи на Дионисовата му типология, което позволява да се върви към хипотезата за естественото внедряване на римо-италийския култ към Марс в местните тракийски религиозни идеи и представи“ (Иванов 2002, 131). Едва ли, обаче, имаме основания да говорим за „внедряване“, а по-скоро за сходни идеи в сферата на религиозното мислене, които намират и сходни решения. В Тракия най-вероятно функциите на Марс се съдържат в култа на Тракийския конник, което прави подобно сближаване твърде слабо.

Фактът, че името Mucacentus е тракийско, в никакъв случай не бива да се свръхинтерпретира. Според нас, въпреки тракийския произход на посветителя, тезата на Д. Иванов трябва да бъде отхвърлена. Посвещението е направено от римски гражданин от конническото съсловие на длъжност примипил в Legio I Italica. В дадения случай не може да говорим за повърхностна романизация, каквато в действителност откриваме в повечето паметници от провинцията, а точно обратното. В лицето на M. Valerius Flavianus, защитаващ границите на империята и прокарващ официалните ѝ култове и държавна политика, сме свидетели на една дълбока романизация на човек с висок социален статус.

Посветителен надпис, свидетелстващ за почитането на Марс от войската, е открит и край с. Малък Преславец, античната Candidiana (Velkov 1971, 121–123):

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Iunoni R[egi]nae Minervae M[a]rti patri
Urbi Roma[e] | aeternae ceterisque | Diis immortalibus L(ucius) | Flavius
L(ucii) fil(ius) Palatina | Victor Ostia p(rimus) p(ilus) leg(ionis) XI Cl(audiae)
[A]lexandrina[e] | cum L(ucio) Flavio Italo filio equite Romano votum solvit.

Паметникът е от първата половина на III в. Надписът отново е с официален характер, от името на примипил на Legio XI Claudia с италийски произход, както показва името му. Посвещението е към Капитолийската троица, Марс баща, Вечния град Рим и към Безсмъртните богове. Позицията му при изброяване на божествата е напълно логична – след Капитолийската троица, олицетворяваща мощта и силата на държавата, но и пред град Рим, заради епитета, който носи в случая – pater. Марс е митичният Pater на Romulus – легендарният основател на Urbs Roma. Като баща, Марс е почитан от всички войници, а те считали себе си за негови синове.

За съжаление, от легионния лагер на Legio XI Claudia в Durostorum все още не са известни посвещения към Марс.

Надписи не са известни и от Troesmis – лагер на Legio V Macedonica след 101–102 г. Ако причината за липсата на паметници, свързани с култа към Марс в Дуросторум е незадоволителната му проученост, то в Трезмис трябва да търсим тази липса в ранното изтегляне на легиона. Според разгледаните дотук паметници, култът към Марс се разпространява в края на II в. – началото на III в., а изтеглянето и дислоцирането на Legio V Macedonica в Potaissa се осъществява през 167–168 г.

Най-ранният надпис, посветен на Марс в провинцията, обаче, е датиран в 109 г., т.е. при управлението на император Траян, малко след дакийските войни (Годоров 1928, № 454; CIL 12467). Силно фрагментираният паметник е открит край Troaеum Traiani (паметник на победата, мавзолей и трофей, строен на няколко етапа между 102–109 г.). Марс носи епитета Ultor (отмъстител). Надписът е с официален характер. Посвещението е към Марс Ултор и към император Траян. Посветителят вероятно е самият провинциален управител (Legatus Augusti pro praetore), който същевременно е и най-висшия военен в Долна Мизия, тъй като командва цялата армия в провинцията (exercitus provinciae).

Ранната дата на този паметник и мястото на неговото откриване трябва да свържем с дакийски войни на император Траян. Военните операции представляват най-значителното събитие през епохата на принципата по своята численост и териториален обхват. Във военните действия участват 14 легиона, 78 помощни единици, преторианската гвардия, Панонската и Мизийската флота (Strobel 1984, 153–154). След периоди на променлив успех срещу даките (още от времето на император Домициан), съпротивата им е сломена и те са жестоко наказани, както ни показват релефите по Траяновата колона в Рим.

След тези кратки разяснения е лесно да обясним причината да открием посвещение на император Траян и Марс, който носи епитета Ultor (отмъстител), именно в Тропеум Траяни, направено от самия провинциален управител през 109 г.

Епиграфско сведение за култа към Марс произхожда и от района на антична вилa № 2, край Монтана (Велков, Александров 1994, № 74). Името на бога е без епитет, а свързването му с лице с военна кариера е само косвено, заради значимия военен лагер в Монтана и възможността ветерани да са се заселвали в околността. От района на вилата произхожда и торсо на Марс.

От Нове произхождат и няколко статуетки на Марс, изработени от кост и бронз, които също са косвени свидетелства за разпространението на култа във военния лагер. Трябва все пак да отбележим, че без епиграфски сведения е трудно да свържем конкретен паметник с дадена социална група. Същата опасност съществува и при определянето на даден паметник като култов. В различни регионални и национални музеи, и частни колекции се съхраняват произведения на дребната пластика и ювелирно изкуство, които трудно могат да се интерпретират при историческата реконструкция на култа. Монетите, според нас, също не могат да бъдат доказателства за почитането на Марс.

За съжаление, не притежаваме никакви исторически данни относно култа в Долна Мизия през императорската епоха. Неговото проникване и разпространение, социален и етнически състав на адептите се възстановява предимно на базата на епиграфския анализ на археологическите паметници, свързани с култа към Марс и по аналогия с останалите провинции на Римската империя.

На проблема за религиозните аспекти, култовите средища и посветители на Марс не беше обръщано достатъчно внимание досега. Приемаше се, че за разлика от други провинции култът е слабо разпространен. Разгледаните по-горе надписи не фигурират в проучванията на Я. Тодоров, Г. Кацаров и Б. Геров върху религията в Тракия през римската епоха. Причината е, че техните изследвания са по-ранни от откриването на надписите в Нове и край Дуросторум. Несъмнено, провежданите редовни археологически разкопки внасят повече яснота върху характера и аспектите на култа.

Направеният преглед на епиграфските паметници от провинцията потвърждава мнението, че значим проводник на култа към Марс през императорската епоха е армията. Разпространението на паметниците, свързани с култа, се съсредоточава по лимеса, във и край легионните лагери и укрепленията, в които има техни вексилации. Подобна е ситуацията и в съседната провинция – Дакия, където 60% от паметниците на Марс са свързани с лица с военна кариера (Popescu 2004, 52–54).

Това разпространение започва в началото на II в. чрез трайно настанените в провинция Долна Мизия – *Legio I Italica* и *Legio XI Claudia*. По-голямата част от паметниците се отнасят към края на II в. – началото на III в., т.е. по времето на Северите, когато, според нас, култът е най-разпространен. В зависимост от времето на престояване в провинцията, надписите, свързани с тези легиони са повече или по-малко на брой. Така

например, изтеглянето на Legio V Macedonica от провинцията в периода между 167 г. – 271 г. е една от причините за липсата на паметници, свързани с военно лице от легиона. Главна причина за липсата на епиграфски паметници в Долна Мизия от втората половина на III в. са готските нашествия и последиците от тях. Епиграфските изяви на представители от римската армия в този период са редки.

Засега най-голяма концентрация на паметници, свързани с култа към Марс, се открива в легионния лагер на Legio I Italica. Това е съвсем естествено, тъй като разкопките продължават вече няколко десетилетия. Легионът, настанен в Novae през 69 г. и останал там на постоянен лагер до края на Античността, изиграва значителна роля в историята на провинция Долна Мизия.

Според нас, липсата на паметници от Durostorum се дължи преди всичко на не доброто проучване на лагера (по обективни причини) и неговата територия. Тук трябва да се вземе под внимание фактът, че като цяло Долнодунавският лимес остава все още неравномерно проучен.

Интересен проблем, засягащ последователите на различните култове и религии в римската армия в Долна Мизия е техният етнически произход. Безспорно е, че лицата с военна кариера са с римско гражданство. Голяма част от тях са с италиийски имена. Това не винаги означава, че те са италиийци, а по-скоро, че са наследници на такива заселили се в Долна Мизия през I в. Част от посветителите носят общоприети императорски имена или имена на известни фамилии, което показва новоприелите римско гражданство. Някои военнослужещи носят оригинални италиийски имена.

Лицата с военна кариера, посветили надписи на Марс в Долна Мизия, са все още твърде малко, за да се правят окончателни изводи. Примипилът от Нове е с тракийски произход, но, както бе отбелязано по-горе, този факт не трябва да се свръхинтерпретира, още повече че в надписа е посочена неговата триба, която е в Cirta, северна Африка. Интересен е и произходът на примипилът на Legio XI Claudia, който е с италиийски произход и по-точно от Остия. По-важното в случая е не произходът им, а това, че заемат високи военни длъжности, чрез които прокарват официалната римска политика.

Прави силно впечатление липсата на епиграфски засвидетелствани адепти сред обикновенните войници (milites) и във вътрешността на провинцията, в редовете на помощните войски. Причината най-вероятно се крие в слабата романизация на тази група войници. След Хадриан

(117–138) не само помощните войски, но и легионите се набират от провинциите, в които стануват и, следователно, по-голямата част от легионерите и войниците в помощните войски са траки (Геров 1950–1952, 36). Липсата на паметници, оставени от местно население, служещо в армията, се дължи, както бе посочено, на факта, че сближаването на местните тракийски религии с италиятския култ е твърде слабо. Не без значение са и по-ниските финансови възможности на войнишкия състав (Иванов 1999, 80–81). Епиграфските изяви на обикновените войници като цяло са малко, а на войници траки относително редки, поради ниското им социално положение.

За нашето изследване, обаче, именно социалният статус на посветителите е от голямо значение. Най-висшият военен чин заема посветителят от *Tropeum Traiani – Legatus Augusti pro praetore*. Посвещения са направили и примипилите на *Legio I Italica* и *Legio XI Claudia*. Посветителите са с високо социално и обществено положение и заемат висши военни длъжности. Примипилите на легионите съхраняват инсигниите на военната част и организират религиозния живот в лагера. Посвещенията им са поставени предимно в светилището на знамената и имат официален характер. Офицерите на тази длъжност имат грижата да поддържат официалните държавни култове, а заедно с това да прокарват римската романизационна политика (Kolendo 1980, 49–60).

В заключение трябва да отбележим, че картината, очертана само на базата на епиграфските данни, не може да бъде пълна, а отразява посоките в развитието на Марсовия култ. Главната тенденция в разпространението на култа в римската армия в провинция Долна Мизия е официалната. Легионите проправят пътя на римската цивилизация на Балканите. Част от духовната култура на огромната империя са и религиите с италиятски произход. Участието в култа се определя като белег за романизация, а появата на паметници, посветени на Марс са повече проява на държавна римска политика, отколкото на традиции в почитането на култа.

Формата на посвещенията, социалният състав на посветителите и епитетите на бога, оформят представата за значението на култа към Марс и почитането му като божество от официалния пантеон във връзка с армията.

ЛИТЕРАТУРА

- Велков, Александров, 1994:** В. Велков, Г. Александров. Монтана 2 (Епиграфски паметници от Монтана и района). Монтана, 1994.
- Геров, 1950–1952:** Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. ч. II. 1. – Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, 47, 1950–1952, 17–120.
- Геров, 1952–1953:** Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. ч. II. 2. – Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, 48, 1952–1953, 305–415.
- Иванов, 1999:** Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.
- Иванов, 2002:** Д. Иванов. Марс. София, 2002.
- Тачева-Хитова, 1982:** М. Тачева. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр.н.е. – IV в. от н.е.). София, 1982.
- Тодоров, 1928:** Я. Тодоров. Паганизъм в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928.
- Domaszewski, 1895:** A. Domaszewski. Die Religion des römischen Heeres. - Westdeutsche der Zeitschrift für Geschichte und Kunst, 14, 1895, 1–123.
- Kolendo 1980:** J. Kolendo. Le rôle du primus pilus dans la vie religieuse de la légion. – Archeologia, Warszawa, 31, 1980 (1982), 49–60.
- Kolendo 1988:** J. Kolendo. Un chevalier de Cirta dans une inscription de Novae (Mésie Inférieure) découverte en 1987, Africa romana. – In: Atti del V convegno di Studio Sassari, 11-13 dicembre 1987, Sassari, 1988, 375–381, fig. 1 (AE 1988, № 984).
- Kolendo, Bozilova 1997:** J. Kolendo, V. Bozilova. Inscriptions Grecques et Latines de Novae (Mésie Inférieure), Bordeaux, 1997, 70–71, № 33.
- Nock, 1952:** A. D. Nock. The Roman Army and the Roman Religious Year. – Harvard Theological Review, 45, 1952, 186–251.
- Popescu, 2004:** M. Popescu. La Religion dans l'Armée Romaine de Dacie. Bucarest, 2004.
- Scullard, 1981:** H. H. Scullard. Festivals and Ceremonies of the Roman Republic. London-New York.
- Speidel, Milceva, 1978:** M. P. Speidel, A. Dimitrova-Milceva. The cult of the Genii in the Roman Army and New Military Deity. – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, 2, 1978, 1542–1555.
- Strobel, 1984:** K. Strobel. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. - Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der hohen Kaiserzeit. Bonn, 1984.
- Velkov, 1971:** V. Velkov. Un Ostiense nel III sec. d. C. – AC, 23, 1971, 121–123 (AE 1972, № 504).